

Hva skjer etter koronakrisen?

20 korte tekster om veien videre

NORSK ØKONOMI

Steinar Juel

Fallet i produksjonen og økningen i arbeidsledigheten, foreløpig hovedsakelig i form av permitteringer, skyldes kombinasjonen av at flere tjenesteytende bedrifter ble pålagt å stenge, redusert bevegelsesfrihet for personer, kraftig fall i økonomisk aktivitet hos våre handelspartnere og lavere oljepris. Regjeringens ekspertutvalg, ledet av professor Steinar Holden, anslo at 2/3 av antatt fall i produksjonen i Norge i 2. kvartal 2020 vil kunne tilskrives innenlandske smittevern-tiltak og adferdsendringer, mens 1/3 kan tilskrives internasjonale forhold.

Det trengs ingen gjenreising av norsk økonomi, men den må re-startes. I stor grad vil det skje av seg selv etterhvert som restriksjonene på næringsvirksomhet og folks adferd fjernes.

Det finner nå sted en massiv inntektsoverføring fra staten til personer og bedrifter. I sum beløper det seg til om lag 57 milliarder kroner i måneden. Støtten er større enn det som er anslått å bli fallet i verdiskapingen. Det betyr at inntektsnivået i privat sektor om lag opprettholdes, selv om produksjonen har falt. Bevegelsesrestriksjonene reduserer folks muligheter til å bruke penger, slik at husholdningenes sparing høyst sannsynlig går opp. Det gjør at de vil ha evne til å «ta igjen» med noe ekstra forbruk i en periode når forbruksmulighetene åpner for fullt igjen. Slik oppsamling av kjøpekraft ville ikke funnet sted uten de store overføringene. Da ville det heller ikke på langt nær vært så mange bedrifter klare til å tilby folk det de ønsker å bruke penger på. Forbrukerne vil trolig gi store deler av økonomien en kick-start når folk igjen kan begynne å opptre normalt. Statistisk sentralbyrå (SSB) antar det samme i prognosene som ble offentliggjort 24. april 2020. SSB anslår imidlertid at det vil ta lenger tid før eksporten og bolig- og næringsinvesteringene stiger igjen, og at reallønningene vil falle i 2021 på grunn av lav lønnsvekst og høy inflasjon. Etter en rask innhenting utover høsten 2020 og inn i 2021, anslås det langsommere vekst i fastlands-BNP, og at den først vil være tilbake på trend mot slutten av 2023.

Det er nå uvanlig stor usikkerhet knyttet til prognoser, både fordi det er høyst usikkert hvordan smitten vil utvikle seg, og dermed omfanget på restriksjoner, og fordi ingen prognosemodeller er bygd på erfaringer med bevegelsesrestriksjoner. Det er en mulighet for at investeringene i næringslivet kommer raskere tilbake enn hva som normalt kunne ventes, når restriksjonene heves, på grunn av de omfattende støttetiltakene til bedriftene. SSB legger i sine prognoser til grunn at oljeprisen vil utvikle seg på linje med fremtidsprisene på olje. De viser en pris på olje levert i 2023 på 46 dollar fatet. Skulle prisen komme raskere opp, vil utsatte investeringsprosjekter i oljesektoren kunne hentes raskere frem igjen. På den annen side er det risiko for en ny oppblomstring av smitten, noe som vil kunne gi en lengre og dypere konjunkturedgang enn det SSB anslår.

Restriksjoner noen steder, men ikke andre, vrir forbruket mot områder hvor restriksjonene er få. Kjøp av mat, byggevarer og handel over internett økte kraftig mens restriksjonene var på det strengeste. Når mulighetene for ferier i utlandet er små, vil husholdningene trolig bruke mer enn normalt på ferie i Norge. Norge har et massivt underskudd på reisetrafikkbalansen med utlandet. I 2019 reiste vi for tre ganger så mye i utlandet (151 milliarder kroner) som det utlendinger brukte på reiser i Norge (51 milliarder kroner). Når utlandsturer frarådes, og andre land har innreise-restriksjoner, kan mange penger som normalt ville vært brukt i utlandet, heller bli brukt i Norge. Innenlandske restriksjoner kan imidlertid begrense hvor mye vi vil bruke på norske turistanlegg, og norske turister kan ha andre preferanser enn utenlandske. Det er tegn til økt etterspørsel etter fritidsbåter, bobiler og hytteferier, mens det er usikkert i hvor stor grad norske turister vil etterspørre norsk hotellferie.

En full reaktivering av norsk økonomi vil ikke kunne finne sted uten at forbrukere i Norge og utlandet igjen kan bevege seg fritt, og alle smittevernrestriksjonene overfor bedrifter er avviklet. En delvis normalisering vil i første omgang være det mest sannsynlige. Det vil si avvikling av forbud mot flere typer aktiviteter, men fortsatt krav om avstand mellom personer, krav til installasjon av

smittvernustyr, hyppig rengjøring mv. Dette betyr redusert produktivitet for mange bedrifter, og økt produksjon for næringer som renhold og vaktsekskaper. Forbrukerne vil, som følge av dette og svak krone, oppleve at varer og tjenester blir dyrere.

Når vår adferd normaliseres er det uklart hvor stort behov det vil være for ekstra tiltak for å reaktivere økonomien. På grunn av de store overføringene og våre solide offentlige finanser vil store deler av den innenlandske etterspørselen i Norge trolig ta seg relativt raskt opp, og raskere enn i mange andre land. Deler av økonomien vil trolig henge noe etter, som investeringer og eksport, og reallønnsveksten blir trolig svak de neste par årene. Markedene til en del eksportbedrifter vil trolig henge etter, og det er usikkert hvor raskt oljeprisen vil komme opp igjen til et nivå rundt 50 dollar fatet. Til tross for støttetiltakene vil nok noen oppleve at jobben likevel blir helt borte. Det kan ta tid før nye jobbmuligheter oppstår, og det kan de nærmeste årene bli knapt med jobbmuligheter for unge som skal inn i arbeidsmarkedet for første gang. Når alle reiserestriksjoner avvikles, kan det også være at vi nordmenn raskere vil begynne å bruke penger i utlandet enn utlendinger vil i Norge. På den annen side vil fortsatt svak krone stimulere til eksport og norsk produksjon fremfor import.

For å få arbeidsledigheten raskere ned, vil det i sum trolig bli behov for ekspansiv finanspolitikk og lav rente i noen år. Det vil særlig være tilfellet, hvis smitten blomster opp igjen og nye restriksjoner innføres. Nedfrysingen av næringslivet tilsier raskere gjeninnhenting enn tilfellet ville vært ellers. Trekker imidlertid perioden med begrensninger i bevegelsesfriheten ut, kan gjeninnhenting komme til å gå langsommere, og større stimulanser må til etter at økonomien har gjenåpnet.

ULIKHET

Marius Doksheim

De siste tiårene har de økonomiske forskjellene falt globalt, mens de har vokst innad i en del land. Den største faren ved koronakrisen er at de systemene som har bidratt til fallende ulikhet globalt, drevet av redusert fattigdom og inntektsvekst i den globale middelklassen, svekkes. Det virker sannsynlig at globaliseringen, inkludert både handel, turisme, migrasjon og kapitalbevegelser, kan bremses, både fordi flere stater ønsker å sikre sin egen beredskap, fordi kapitaltilgangen reduseres, og fordi befolkningen generelt blir mer skeptiske til risikoen involvert i reising og andre typer utveksling. Det vil redusere arbeidsdelingen og gevinstene som utbredelsen av markedsøkonomi har gitt. Mange stater vil også kunne få en svekket offentlig sektor, og dermed en svekket evne til å yte bistand og goder til befolkningen, noe som ytterligere vil kunne bidra til økt ulikhet. Et svekket næringsliv vil gi færre arbeidsplasser eller lavere inntektsvekst over tid.

Den økende ulikheten innad i en del, særlig rike, land de siste tiårene, har ofte vært forbundet med økende inntekter og/eller formue blant de aller rikeste. Det er sannsynlig at børsfall og et næringsliv i vansker vil gi reduserte inntekter og formuer for mange. Samtidig kan det tenkes at enkelte tjener desto mer i slike kriser, for eksempel fordi de er investert i smittevernutstyr eller digitale tjenester. Hva effekten på den målte ulikheten totalt sett er, er usikkert og avhenger av

måleenheten. For eksempel vil gini-koeffisienten øke, dersom alle blir fattige, bortsett fra noen få på toppen av inntektsfordelingen.

Det mest sannsynlige er likevel at den målte ulikheten vil falle når store verdier går tapt. Gjennom historien har kriger og pandemier vært blant de viktigste utjevnerne.

Det er derimot liten tvil om at det er de nederst i inntektsfordelingen vil få det vanskeligst under og etter koronakrisen. De fattigste i verden og innad i landene er gjerne mer utsatt både for sykdom, arbeidsledighet og effektene av skolestengning enn de med flere ressurser. I mange land er sikkerhetsnettene svake eller ikke-eksisterende, og helsesystemene dårlig utviklet. Fattige mennesker har sjelden oppsparte midler, mulighet for hjemmekontor eller ressurser til å gi barna adekvat undervisning.

Hvor store endringene blir, avhenger blant annet av hvilke tiltak som settes inn, under og etter krisen. Det er ikke utenkelig at denne typen kriser kan bidra til forgang i utbyggingen av helsesystemer eller velferdsordninger der det trengs, slik det skjedde i mange land etter andre verdenskrig. Dersom man også styrker og utbedrer det internasjonale samarbeidet og den internasjonale handelen, og klarer å kombinere en velfungerende markedsøkonomi og en effektiv stat, vil det kunne bidra positivt for fattigdomsreduksjon og utjevning.

En mulig og sannsynlig effekt av en langvarig koronakrise er at alle blir fattigere, men at de rikeste taper mest i absolutte beløp. Det vil gi redusert ulikhet, noe som mest av alt viser problemet med å fokusere for mye på ulikhet alene.

USA OG KINA

Lars Peder Nordbakken

USA kom ut av den kalde krigen som verdens eneste virkelige supermakt, en dominerende hegemonisk makt. Berlin-murens fall ble kalt et «unipolært øyeblikk». Samtidig gjennomførte Kina økonomiske reformer og tok større del i globaliseringen, med mål om å gi landets innbyggere en merkbart bedre fremtid, men også om å styrke det eneherkende kommunistpartiets legitimitet i befolkningen.

På begynnelsen av 1990-tallet så det meste ut til å gå i USAs og Vestens retning. USA var på dette tidspunktet en magnet for unge talenter fra hele verden og et fyrtårn for både det liberale demokratiet, en åpen verdensøkonomi og en verdensorden preget av fred og stabilitet. Denne liberale verdensorden var basert på et overlappende nettverk av multilaterale institusjoner, som USA, mer enn noen andre land, hadde bidratt til å bygge opp og beskytte siden andre verdenskrig.

Alt så ut som fortsettelsen på en vestlig suksesshistorie: USA ga full støtte til Tysklands gjenforening og til EUs planer om både utvidelse og fornyelse, inngikk NAFTA-avtalen med Mexico og Canada, sikret etableringen av WTO og ønsket Kina velkommen inn i det regelbaserte samarbeidet om frihandel.

Nå, ved inngangen til koronakrisen, ser verden ganske annerledes ut, og USA er knapt til å kjenne igjen. Etter en rekke eksempler på utenrikspolitisk alenegang, som ble mer markert etter 11. september 2001, og omstridte intervensjoner i Irak og Libya, mistet USA mye av sin tidligere opparbeidede tillit, også blant nære allierte, og dermed sin reelle lederrolle. Etter finanskrisen 2008/2009 fikk USAs anseelse i verdenssamfunnet nok en knekk, samtidig som at Kina av mange ble sett på som landet som løftet verdensøkonomien opp igjen.

Etter finanskrisen har også verdens kritiske blikk mot de mange dysfunksjonelle trekkene ved det amerikanske samfunnet, spesielt de dype sosiale problemene og tilløp til ødeleggende økonomisk og politisk maktkonsentrasjon, blitt skjerpet. Begreper som «hvordan Amerika mistet seg selv», «den krympende supermakten» og «en post-amerikansk verden» er blitt vanlige.

Siden valget av Donald Trump som president i 2016 har USA i tillegg forapt seg i et eksepsjonelt overlegenhetskompleks, hvor USA anses som hevet over alle regler, konvensjoner og normer i verdenssamfunnet. Trumps USA forstår også internasjonal økonomi og internasjonalt samarbeid som et nullsumspill, artikulert gjennom en aggressiv nasjonalisme og kontinuerlige angrep på institusjonelle spilleregler. Bak skimter vi også en politikkforståelse som tegner alt inn i et venn/fiende-bilde og et venn/fiende-spill. Men både handels- og teknologikrigen mot Kina, undergravningen av WTO, angrepene på EU, uttredden av Parisavtalen, trusler mot allierte, og den seneste økonomiske boikotten av WHO, er alle eksempler på det som kan vise seg å få ødeleggende konsekvenser for både USAs og verdens befolkning.

Da koronakrisen traff verden, var USA allerede redusert til en stormakt i generell miskreditt. Tilbake stod kun fire rester av en tidligere velgjørende hegemonisk makt: militær kapasitet, dollaren som verdens viktigste valuta, landets forsknings- og innovasjonskvaliteter, samt det faktum at USA er et åpent samfunn. Det siste formidler et lite håp om forandring til det bedre i fremtiden.

I mellomtiden har Kina gått fra å fremstå som verdensøkonomiens reddende engel etter finanskrisen, til dagens ubehagelige kombinasjon av økonomisk stormakt og et politisk undertrykkende ettpartidiktatur, med befestet makt og utstyrt med verdens mest teknologisk avanserte overvåkningsapparat. I skyggen av det maktvakuemet som USAs isolering fra verdenssamfunnet har skapt, har også Kina forsøkt å tilta seg enn større internasjonal rolle, spesielt som infrastrukturell utviklingsaktør. Men Kina har ingen alternativ verdensorden å tilby, og heller ingen realistisk mulighet til å skape et attraktivt alternativ til en liberal verdensorden som bygger på åpenhet, likhet og gjensidighet. Når Kina har valgt å støtte lojalt opp om det regelbaserte internasjonale samarbeidet, i merkbart større grad enn USA, skyldes det at landets ledere forstår at landets økonomiske utvikling og velstandsutvikling er best tjent med det.

Men Kina, og det kinesiske regimet, er også sårbart. Regimets elendige håndtering av koronaviruset i første fase, etterfulgt av drastiske tiltak, og nå forsøk på å formidle seieren over koronaviruset som reklame for det kinesiske regimets effektivitet, er lite tillitvekkende. Det er heller ikke sikkert at landet vil mestre den økonomiske krisen like godt som finanskrisen. Denne nedturen kan bli langt vanskeligere, mer global og kan komme til å undergrave regimets legitimitet blant stadig flere kinesere. Da hjelper det heller ikke å bli minnet om de grove menneskerettighetsbruddene mot uigurene og undertrykkingen av demokratibevegelsen i Hong Kong.

Kina har lite tillitskapital og er først og fremst mektig i kraft av størrelsen og betydningen av landets økonomi. Kina er kjempen som ikke har så lett for å bli en supermakt.

Samtidig er risikoen stor for at USA kommer sterkt skadeskutt ut av koronakrisen etter en alvorlig økonomisk nedtur med store, og kanskje samfunnsomveltende, sosiale konsekvenser. Et ytterligere svekket USA, og et sårbart EU og Kina, kan gi økt spillerom for autoritære regimer som ønsker å erstatte multilateralt samarbeid med innflytelsessfærer, slik som Russland, Tyrkia, Iran og Saudi-Arabia. Men alle disse statene er også svært sårbare, så vel økonomisk, som sosialt og politisk.

Verden etter koronakrisen kan derfor komme til å bli preget av mer uorden og oppløsningstendenser, med to krympende stormakter, USA og Kina, som begge kan få mer enn nok med seg selv de nærmeste årene.

Men verden vil etter koronakrisen samtidig stilles overfor tre utfordringer som ikke kan løses på en god måte utenom gjennom økt internasjonalt samarbeid: koronapandemien og lignende helseutfordringer i fremtiden, en global økonomisk krise, samt klimaendring og alvorlige miljøproblemer. Dessuten står vi overfor en rekke andre utfordringer knyttet til cybersikkerhet, mennesker på flukt, rustningskontroll og fred.

Derfor kan koronakrisen også komme til å tvinge frem økt engasjement for å gjenskape og utvide det internasjonale samarbeidet. Det engasjementet trenger ledelse basert på tillit. I dag er det kun «The Rest of the West», det vil si Norden, Tyskland, Frankrike, Storbritannia, Canada, Australia, New Zealand, Japan og Sør-Korea, som kan bevege verden med tillit og troverdighet. Men USA kan på nytt komme til å bli den avgjørende aktøren, hvis landet klarer å finne tilbake til seg selv som leder av den frie verden, før det er for sent.

Verden etter koronakrisen vil trolig bli mer polysentrisk enn tidligere, uten en tydelig hegemonisk makt. Men en polysentrisk verdensorden vil aldri kunne fungere uten sterke liberale og multilaterale kjennetegn.

DEN EUROPEISKE UNION (EU)

Jan Erik Grindheim

Koronapandemien har utfordret samarbeidet mellom medlemsstatene i EU, men viser samtidig at behovet for samarbeid er stort, og at det er gode muligheter for dette, gitt måten EU er organisert på.

EU er en helt særegen internasjonal organisasjon, hvor medlemsstatene på noen områder er like tett integrert som i et føderalt statssystem som USA, mens de på andre områder har bevart sin suverenitet som i en tradisjonell internasjonal organisasjon som De forente nasjoner (FN). Det vil si at det er politikkområder hvor EU i seg selv ikke er blitt gitt formell myndighet på tvers av og over medlemsstatenes suverenitet.

Helse- og sosialpolitikk er et slikt politikkområde, skatte- og avgiftspolitik et annet. Faktisk er det langt mer av politikken som styres nasjonalt og lokalt i medlemsstatene i EU enn i EU som fellesskap. Men samtidig har EU-landene også frivillig valgt å samarbeide om en felles forvaltning av den nasjonalstatlige politikken på mange av de områdene hvor det ikke er felles lovgivning, i troen på at dette er bedre enn at alle landene fører sin egen politikk.

Et eksempel på dette er Det europeiske smittevernbyrået (ECDC), hvor også Norge deltar gjennom EØS-avtalen. Byrået skal identifisere, vurdere og varsle om smittsomme sykdommer og andre helsetrusler, og gjøre det enklere for de europeiske helsemyndighetene å vurdere, behandle og varsle om aktuelle helsefarer. Dessuten er det utarbeidet forslag og anbefalinger for håndtering av krisesituasjoner som pandemier.

Koronapandemien, den økte migrasjonen til Europa i 2015 og finanskrisen i 2010 viser alle at det er behov for økt samarbeid i Europa. Samtidig setter disse utfordringene de tradisjonelle motsetningene i EU på spissen – mellom nord og sør, mellom medlemsland med svært ulik økonomisk utvikling, mellom de som vil ha mer fellesskap og de som ønsker et løsere samarbeid, og mellom land som går i illiberal retning og de øvrige landene. Dette har gjort det vanskelig for EU å fungere som en union med felles interesser medlemsstatene imellom når situasjoner som koronakrisen oppstår, og de langsiktige økonomiske problemene den medfører skal løses.

I begynnelsen av april ble likevel finansministrene i EU enige om en redningspakke på 540 milliarder euro til medlemsland som har blitt hardt rammet av koronakrisen. Enigheten om en redningspakke bestående av akutte og mer langsiktige økonomiske tiltak, fikk den franske finansministeren Bruno Le Maire til å twitre at Europa har fattet en avgjørelse og er klar til å møte alvoret i krisen.

Detaljene i redningspakken er fremdeles ikke klare, og det er uenighet mellom medlemslandenes stats- og regjeringssjefer om hvorvidt hjelpetiltakene primært skal utformes som tilskudd eller lån. Men EU-kommisjonens leder, Ursula von der Leyen, har gjort det klart at det vil bli funnet en felles løsning fra EUs side, og har som respons på medlemsstatenes krav foreslått at det etableres et gjenreisningsfond etter koronakrisen på 323 milliarder euro som del av en økonomisk redningspakke på totalt 2 trillioner euro.

Forbundskansler Angela Merkel har sagt at Tyskland kan være villig til å øke EUs budsjett for å styrke gjenreisningsfondet, men krever i så fall at også andre land er villige til å gjøre det samme. Måten EU til slutt velger å møte konsekvensene av koronakrisen på, vil fortelle oss mer om hvorvidt EU vil bli ytterligere svekket eller styrket og gå mot et fordypet samarbeid.

PERSONVERN

Eirik Løkke

Det er nærmest umulig å tenke seg at du i et moderne samfunn skulle kunne unngå å avlegge elektroniske fotavtrykk. Av den grunn er personvern i dag mer et spørsmål om hvordan man skal håndtere sine personlige data og elektroniske avtrykk, enn å unngå dem.

Uavhengig av koronakrisen er digitalisering en global megatrend som kun vil forsterke seg fremover. Sannsynligvis vil koronakrisen forsterke digitaliseringen, med store konsekvenser for privatliv og personvern.

De største utfordringene for personvernet vil utvilsomt være fenomener som kunstig intelligens, Big Data og bruken av ansiktsgjenkjenning. Selvlærende maskiner som også kan ta beslutninger vil potensielt gripe inn i folks liv. Man kan se for seg at kunstig intelligens kan brukes til å vurdere smitterisiko, og dermed begrensninger på folks individuelle frihet. Det er også mulig å se for seg at maskiner i ekstreme situasjoner kan tas i bruk for å avgjøre hvilke personer som skal få medisinsk hjelp – og hvem som ikke skal få – i tilfeller hvor helsevesenet står i fare for å bryte sammen, og man må prioritere hardt hvem som skal hjelpes. Åpenhet i algoritmer og beslutningsgrunnlaget er avgjørende for personvernet. Med kunstig intelligens kommer dette til å bli utfordret.

En annen teknologi som kommer til å utfordre personvernet, er ansiktsgjenkjenning. Bruken av ansiktsgjenkjenning vil begrense muligheten for privatliv i det offentlige rom. I Kina har bruken av slik teknologi blitt perfektionert, og landet leder an utviklingen. Ansiktsgjenkjenning ble, sammen med andre former for digital overvåkning, brukt for å bekjempe utbruddet av koronaviruset, blant annet for å sikre seg mot at personer med smitte, eller som var utsatt for smitte, ikke kom i kontakt med andre. Kina tok også i bruk verktøy som kunne måle temperaturen til innbyggerne, for raskt å oppdage feber. Slike verktøy generelt og ansiktsgjenkjenningsteknologi spesielt, er effektive verktøy innenfor sikkerhetsindustrien, og ønsket om å bruke teknologien vil sannsynligvis bre seg.

Spørsmålet er om lovgivningen evner å holde følge med den teknologiske utviklingen.

Å bruke digitale verktøy for å bekjempe pandemier har, til tross for et aktverdig formål, klare utfordringer for personvernet. Koronaviruset er den første pandemien hvor digitale verktøy er blitt tatt i bruk for å bekjempe virus. Såkalte smitteapplikasjoner er sentrale. Kombinasjonen av geolokasjon (GPS) og helseopplysninger kan potensielt fortelle mye om en persons liv, slik at farene ved misbruk kan være potensielt store for enkeltmennesker. Fordelene ved å bruke slike applikasjoner og videreutvikle dem er imidlertid store. Spørsmålet er mer hvilke verktøy som blir benyttet og hvilke begrensninger som kommer.

Presset for å få inkludert flest mulig verktøy til å hente informasjon er stort. Det er blant annet årsaken til at utviklerne av den norske smitteapplikasjonen har valgt sentrallagring av data. Gjennom sentrallagring er det mulig å hente ut mer informasjon om smitemønster, men det betyr også at faren for misbruk øker.

Det er sannsynlig at Big Tech-selskapene kommer til å utvikle sine egne applikasjoner. Dersom disse bygger på en forretningsmodell som inkluderer kjøp og salg av persondata (helsedata), vil det være en ekstra utfordring for personvernet. Kjøp og salg av personlige data er allerede en stor utfordring for personvernet. Faren for at dette kommer for fullt innen helsetjenester er stor.

Diskusjonen om immunitet og antistoffer er sentral i debatten om koronaviruset. I forlengelsen av

denne debatten har flere diskutert hvorvidt man bør utstede immunitetspass. Slike bevis vil åpenbart ha store fordeler i bekjempelsen av pandemier, men en eventuell utstedelse vil reise flere prinsipielle spørsmål. En slik løsning vil blant annet kunne bety at man snur bevisbyrden på hodet. Borgere må «bevise» at de er immune. Det er betenkelig ut fra retten til privatliv. Det vil også kunne skape et marked for falske immunitetspass eller få mennesker til å oppsøke smitte for senere å kunne få pass. Samtidig vil slike bevis gi større fleksibilitet for offentlige og private virksomheter til å kunne opprettholde aktivitet, blant annet i helsevesenet. Om ikke slike bevis blir utstedt i forbindelse med koronaviruset (det vil avhenge av hvor lenge viruset herjer), er det stor sannsynlighet for at mange land vil utrede muligheten for å bruke slike pass ved fremtidige kriser.

STATENS ROLLE I NÆRINGSLIVET

Aslak Versto Storsletten

Statens rolle i næringslivet er for øyeblikket svært annerledes enn den var for bare noen få måneder siden, men mye av dette skyldes at vi nå står midt oppe i en krevende situasjon. Tiltakene som er satt i verk, slik som statsgarantier, obligasjonsordninger og kontantstøtte, har vært nødvendige. Men de har ikke på varig basis flyttet grensene mellom den offentlige og den private sfæren i næringslivet. Disse ordningene har for eksempel ikke sørget for at staten overtar tidligere privat eierskap, slik den gjorde under bankkrisen tidlig i 1990-årene.

Etter krisen vil trolig flere sektorer komme tilbake til normalen, mens noen forblir hardt rammet. En resesjon kan også til dels være sunn for næringslivet, ved at den rydder markedet for feilinvesteringer og frigir ressurser som er bundet opp i uproduktive næringer og bedrifter.

Koronapandemien er et globalt fenomen, som det vil ta lang tid å få under kontroll. Norge er en stor eksportnasjon. Det er svært sannsynlig at den internasjonale etterspørselen vil være lav lenge, noe som særlig vil ramme konkurranseutsatt sektor. For eksempel vil olje- og gassindustrien, den klart største sektoren for verdiskaping og eksport i Norge, og leverandørindustrien, den nest største (litt avhengig av definisjoner), begge rammes hardt av lav etterspørsel og lav oljepris. Derfor er det naturlig å forvente en debatt om statlig hjelp og subsidier til denne typen næringer.

Karbon-fangst og -lagring (CCS) kan brukes som et illustrerende eksempel. Ideen har lenge vært diskutert i Norge, det kan potensielt skape store verdier og være særs klimavennlig, men det krever statlige investeringer i milliardklassen – og disse har foreløpig ikke kommet. Nå har flere partigrupper på Stortinget blitt mer tydelige på ønsket om å fremskynde investeringsbeslutningen, fordi man mener at slike investeringer kan hjelpe norsk økonomi post korona. Gevinstene kan bli enorme – verdiskaping, industriutvikling og grønn omstilling. Men det ligger også store faremomenter i en slik type næringspolitikk. CCS innebærer mye usikkerhet, teknisk og økonomisk, og det kan hende Norge ender med å bruke store summer på en teknologi som ikke fungerer og/eller ingen andre land vil benytte seg av.

En slik beskrivelse kan brukes om de aller fleste former for statlig drahjelp og subsidier til næringslivet: Det medfører potensielt store gevinster, i form av teknologiutvikling, verdiskaping og arbeidsplasser,

men også store farer, ved at vi får en feilallokering av ressurser og holder usunne bedrifter kunstig i live. Hvis eventuelle statlige investeringer er basert på forhåndsavklarte kriterier, kan det bidra til å unngå de potensielle farene.

Det kan også komme krav om et mer omfattende statlig eierskap i næringslivet. Staten er en tung, trygg og langsiktig eier, og den kan derfor sikre innsatsfaktorer som man anser for avgjørende. Vi har allerede sett at debatten omkring beredskap, slik som smittevernsutstyr og legemidler, har blusset opp. Det virker åpenbart at akuttberedskapen bør øke, på en måte som gjør oss mindre avhengige av import fra land som Kina. Ved å opprette et statlig legemiddelselskap kan en sikre høyere grad av selvforsyning, men det innebærer en risiko for svært ineffektiv produksjon. Slik beredskap kan trolig sikres uten opprettelse av et statlig foretak. En kan for eksempel inngå beredskapsavtaler med allerede eksisterende norske legemiddelprodusenter – altså en form for offentlig-privat partnerskap. Det fremstår likevel som urealistisk at Norge på egenhånd kan produsere alle de legemidlene vi trenger.

Koordinert samarbeid med EU og andre organisasjoner, både offentlige og private, på en måte som gjør at man øker graden av forskning og produksjonen av medisiner og smittevernsutstyr, er trolig mer realistisk. Det vil bidra til at det europeiske kontinentet blir mindre avhengig av medisiner og smittevernsutstyr fra Asia. Samarbeid med andre land og organisasjoner vil dessuten gi en mer diversifisert tilbudsside enn om Norge skal produsere alt selv. Innenfor en slik type samarbeid er det klart at den norske staten og norsk næringsliv kan spille en viktig rolle.

Det bør også presiseres at eventuelle mangler på smittevernsutstyr ikke er markedets skyld. Hadde staten etterspurt slikt utstyr, ville markedet levert det. Det kunne da blitt lagret i statlige beredskapslagre, slik man har gjort i Finland.

KAPITALISME

Lars Peder Nordbakken

Koronakrisen tegner til å bli den alvorligste økonomiske krisen siden 1930-tallet, kjennetegnet av kraftige tilbakeslag i produksjon, investeringer, handel og sysselsetting. Helt ulikt både depresjonen på 1930-tallet og finanskrisen i 2008/2009 kan denne krisens utspring vanskelig knyttes til en bestemt økonomisk politikk eller et bestemt økonomisk system.

Det er likevel ikke til å komme bort fra at den raske globale spredningen av koronaviruset henger tett sammen med en globalt integrert økonomi som er preget av høy internasjonal mobilitet for varer, tjenester, informasjon, kunnskap, kapital og mennesker. Siden koronakrisen brått og synkront har angrepet hele verdensøkonomiens tett sammenvevde flyt av økonomisk aktivitet og inntekter, vil den også sette den såkalte «globale kapitalismen» på en avgjørende prøve. Men finnes det i virkeligheten en verdensomspennende økonomisk modell som det gir mening å kalle «kapitalisme»?

I virkeligheten består verdensøkonomien av et sammenvevd nettverk av forskjellige land med hver sine innbyrdes likheter og forskjeller, også når det gjelder økonomiske modeller, spesielt når vi

forstår økonomien som en integrert del av et større samfunnssystem, med sine politiske og sosiale institusjoner.

Samtidig er det ingen grunn til å tro at koronakrisen vil snu opp ned på hverken økonomisk teori, økonomiske lover eller på våre grunnleggende systemiske erfaringer. Sannsynligheten for at en åpen og liberal markedsøkonomi fortsatt vil vise seg å være det mest innovative, tilpasningsdyktige og produktive økonomiske systemet er overhengende stor, også etter koronakrisen.

Koronakrisen vil med like stor sannsynlighet bidra til å rette et nytt kritisk søkelys mot de mest sårbare og dysfunksjonelle sidene ved alle økonomiske modeller, inklusive utformingen, gjennomføringen og utfallet av en rekke forskjellige økonomiske krisepakker og tiltak. Denne syretesten kan dessuten komme til å bli spesielt avslørende for verdens to største økonomier, USA og Kina, med potensielt store konsekvenser.

USA går inn i koronakrisen med en farlig blanding av internasjonal alenegang, økonomisk nasjonalisme, hyperkonsentrasjon av økonomisk og politisk makt, mange dysfunksjonelle detaljreguleringer, og et samfunn preget av dyp splittelse og store sosiale problemer. Ulikheten har økt markant siden begynnelsen av 1980-tallet, den sosiale mobiliteten har gått ned, og den sosiale tilliten brister. En lengre periode med delvis økonomisk nedstengning, kanskje seks måneder eller mer, vil slå ut i form av massearbeidsledighet og en massiv insolvenskrise, med millioner av mennesker som faller gjennom et allerede skjørt sosialt helse- og sikkerhetsnett, kan få svært traumatiske konsekvenser.

En dyp global resesjon kan også bli langt vanskeligere å håndtere for Kina, sammenlignet med finanskrisen. I den aktuelle situasjonen vil Kinas økonomi bli vesentlig mer sårbar for endringer i sammensetningen og organiseringen av globale verdikjeder, den tiltagende robotiseringen av industriproduksjon i rike land, samt for den økte risikoen som er forbundet med de enorme statsbankfinansierte investeringene i internasjonale infrastrukturprosjekter. I tillegg kommer utbredt skepsis i befolkningen til den politiske ledelsens håndtering av koronaviruset, en økning i Gini-målet på inntektsulikhet fra 0,30 i 1985 til et «latinamerikansk» nivå i dag på rundt 0,50, i et land uten et moderne sosialt sikkerhetsnett, og med en sterkt utbredt korrupsjon som tjener en elite med sterke bånd til regimet. Kinas spesielle form for statskapitalisme kan som følge av koronakrisen få en alvorlig knekk.

Den store økonomiske systemlærdommen av koronakrisen kan komme til å bli mer forutsigbar med nordiske øyne: Nettopp i en krise som setter store krav til både sosialt samhold og tillit, demokratisk legitimitet, samt en tilpasningsdyktig og produktiv økonomi, vil den moderne nordiske modellens liberale og inkluderende egenskaper, med en unik kombinasjon av trygghet og frihet, vise seg å tilby verden en systemisk lærdom som det blir vanskeligere å overse for ettertiden.

De nordiske modellene tilbyr også talende bevis på et selvforsterkende samspill mellom sterke liberale institusjoner, maktspredning, moderat ulikhet, høy sosial mobilitet, høy sosial tillit, og en velfungerende markedsøkonomi som fordeler globaliseringens gevinster og byrder på en rimelig måte. Alle disse egenskapene kommer også godt med når det gjelder å fordele koronakrisens byrder på en rimelig måte, samt som fundament for å vokse ut av krisen.

LIBERALISME

Lars Fr. H. Svendsen

Mange har hevdet at koronakrisen vil være spikeren i kista for liberalismen. Argumentet er blant annet at krisen viser oss at det liberale demokratiet bryter sammen under utfordringene som krisen skaper, fordi det kreves tiltak som bryter med selve ryggraden i liberalismen. Når vi på et eller annet tidspunkt har lagt det verste av den medisinske krisen bak oss, får vi se hvilke land som har lyktes godt med å håndtere den og hvilke som ikke har gjort det. Den medisinske krisen ledsages av en økonomisk krise som nok vil vare lenger, og spørsmålet er så i hvilken utstrekning det forårsaker politiske kriser hvor illiberale krefter vinner frem.

Et grunnpremiss innen liberalismen er at politisk frihet forutsetter en sterk stat, fordi den politiske friheten er rettighetsbasert, og slike rettigheter kan bestå bare hvis det finnes en statsmakt som kan beskytte dem. Statens aller mest grunnleggende oppgave er å beskytte borgerne. Hvis den mislykkes med det, faller dens eksistensberettigelse bort. En liberal stat må derfor ivareta hensyn både til frihet og sikkerhet. Under en krise av dette slaget blir frihetens område mer begrenset, fordi vi i større utstrekning utgjør en risiko for hverandre. Innskrenkning av frihet er ikke nødvendigvis illiberal. En grunntanke innen liberalismen er at enhver skal innrømmes så mye frihet som er forenlig med en tilsvarende frihet for alle andre, og dette kan kreve innskrenkning av den enkeltes frihet. For eksempel blir min bevegelsesfrihet underlagt restriksjoner, hvis jeg utgjør en smittefare for andre. Samtidig er det grunnleggende friheter som ikke under noen omstendighet kan oppheves, som retten til ytringsfrihet, som innebærer at jeg for eksempel kan kritisere staten for tiltakene som gjennomføres, hvis jeg er uenig i dem. Myndigheter skal kun føre en politikk som den kan og er villig til å forsvare offentlig overfor borgerne.

Fra et liberalt perspektiv er en mer begrenset stat å foretrekke i normale tider, men det er også åpenhet for at mer omfattende statlige intervensjoner kan være nødvendige og legitime når liv og helse står i fare. Det kan også innebære økonomiske tiltak for å begrense skadevirkninger både for arbeidstakere og næringsliv. De fleste tenkere i den liberale tradisjonen hevder at staten har en forpliktelse til å sørge for at alle borgere, i kraft av å være borgere, har adgang til en rekke velferdsgoder. I krisetider kan dette kreve en mer omfangsrik stat. *Hvor* begrenset staten bør være, avhenger av omstendighetene. En liberal stat vil imidlertid ønske å gjøre seg selv mest mulig overflødig, og tiltakene skaleres ned så raskt som mulig. Maktfordeling er også avgjørende. Når det skal innføres inngripende tiltak, er det en stor fordel at vi har parlament, regjering, domstoler og så videre fordi det gir en bedre prøving av forslagene og en større forsikring om at de blir avvirket senere.

Liberalismen er internasjonalt orientert, ikke nasjonalistisk orientert, og stenging av grenser er lite i samsvar med dens bærende ideer, selv om det kan være påkrevet i kortere tidsrom. Krisen viser oss nødvendigheten av internasjonalt samarbeid. Ikke minst er små land som Norge helt avhengige av både å kunne selge og kjøpe varer og tjenester i et globalt marked. Land av vår størrelse kan aldri bli selvtilstrekkelige. Svekket det internasjonale samarbeidet, vil de nasjonale utfordringene bli enda vanskeligere å løse.

Erfaringene så langt er ikke at liberale demokratier lykkes dårligere i å beskytte borgerne enn hva illiberale styresett gjør. Man kan vanskelig si at Kina har lyktes bedre enn Sør-Korea eller Taiwan. Ser vi til Kina, er det verdt å merke seg at det nettopp var styresettet som lovprises for effektiv håndtering av smittespredning, som forårsaket at viruset kom ut av kontroll i utgangspunktet. Kinesiske leger forsøkte å advare, men ble anklaget av politiet for å spre falsk informasjon som truet samfunnets stabilitet. Andre kritikere av regimets håndtering er satt i husarrest eller har simpelthen forsvunnet. I et liberalt samfunn ville denne informasjonen ha kommet frem.

Det er for tidlig å si om koronakrisen vil svekke den politiske liberalismen, eller om den tvert imot vil tydeliggjøre de mest dysfunksjonelle trekkene ved illiberale styresett. Krisen kan gi luft i seilene til nasjonalistiske bevegelser, til høyre- og venstrepopulisme, men den kan også vise oss at stødige, litt kjedelige styringspartier som opererer trygt innenfor rammene av det liberale demokratiet, er å foretrekke både i kriser og i normale tider.

GLOBALISERING

Lars Peder Nordbakken

Den tiltagende globaliseringsprosessen siden 1980-tallet har gjort at vi er blitt mer økonomisk integrerte og avhengige av hverandre på tvers av landegrensene. Dagens sammenvevde verdensøkonomi har vokst frem etter nedbygging av tidligere hindringer for internasjonal handel, investeringer, kommunikasjon og personlig mobilitet.

Som følge av globaliseringen har verden blitt vesentlig mindre preget av underernæring og sult, sykdommer, underutvikling, ekstrem fattigdom, mangel på inntektsgivende arbeid og muligheter for personlig og sosial utvikling. Dessuten har den selvforsterkende vekselvirkningen mellom globalisering og innovasjon åpnet for betydelig produktivitetsvekst og økt velferd, selv om ikke alle land har vært like gode til å sikre en rimelig fordeling av globaliseringens gevinster og kostnader.

Da koronakrisen plutselig inntraff, skjedde noe som aldri tidligere har skjedd: Alle deler av verdensøkonomien ble truffet av en omfattende stengning av økonomisk aktivitet – samtidig. Dette er å sammenligne med en blokkering av selve hovedpulsåren i globaliseringsprosessen, og har ført til at verdensøkonomien nå opplever det største fallet i produksjon, sysselsetting, investeringer og handel siden depresjonen på 1930-tallet.

For å forstå hva dette kan bety for globaliseringsprosessen etter koronakrisen, kan det være nyttig å ta utgangspunkt i tre hoveddrivkrefter for forandring: markedsdynamikk, teknologi og politikk.

Markedsdynamikk: Helt siden 2011 har den internasjonale handelen i industrivarer vist en jevnt fallende veksttakt. Ifølge WTO gikk til og med den samlede internasjonale varehandelen i 2019 tilbake med 0,1 prosent, sammenlignet med 2018 – det første fallet siden finanskrisen. Dette fallet inntraff etter flere år med økning i handelsrestriksjoner i viktige land, fremfor alt i USA, en tiltagende usikkerhet skapt av handels- og teknologikrigen mellom USA og Kina, samt en reduksjon i omfanget av komplekse globale verdikjeder. Tendensen til kortere og mer oversiktlige verdikjeder

gjenspeiler flere forhold: mindre gunstig tilgang på handelskreditt i amerikanske dollar, et vesentlig høyere lønnsnivå i Kina, større vekt på leveransesikkerhet, samt gunstigere muligheter for å flytte produksjonsprosesser via robotisering. De grunnleggende økonomiske drivkreftene som hele tiden justerer og kalibrerer globaliseringen i næringslivets praktiske hverdag, vil med stor sannsynlighet også gjøre seg gjeldende med minst like stor kraft etter koronakrisen.

Teknologi: Etter utbruddet av koronakrisen har en hel verden vært vitne til en kraftig vekst i digital kommunikasjon, videomøter og e-handel. Dessuten er det bevist at hverken roboter eller intelligente algoritmer så lett kan settes ut av spill, i hvert fall ikke av en koronapandemi. Dermed har vi også lært at noen viktige reiser og fysiske møter, som koronarestriksjoner umuliggjør, faktisk kan gjennomføres på andre og langt billigere måter enn tidligere. Paradoksalt nok kan vi av tilsvarende grunn komme til å oppleve at den neste impulsen til økt globalisering, gjennom en kombinasjon av økt automatisering av tjenester, *telepresence* og digitale plattformer for e-handel mellom bedrifter, kan bli en av koronakrisens konsekvenser.

Politikk: Den store usikkerhetsfaktoren er politisk, og det er her risikoen for en ytterligere ødeleggende demontering av globaliseringens spilleregler vil bli avgjort. Hvis perioden med koronarestriksjoner på økonomisk aktivitet blir langvarig, og det økonomiske tilbakeslaget resulterer i vedvarende massearbeidsledighet, er også risikoen for et alvorlig tilbakefall til økonomisk nasjonalisme og ødeleggende internasjonale konflikter overhengende stor. Siden det er urealistisk å tenke seg at den liberale verdensorden kan gjenskapes og forsterkes på noen annen måte enn gjennom Vestens ledelse, vil også enkelthendelser som presidentvalget i USA, den endelige Brexit-løsningen, samt EUs og eurosonens samhold kunne få stor betydning for globaliseringens fremtid. På den annen side er det liten grunn til å tro at økt vektlegging av beredskapshensyn knyttet til viktige medisiner og legemidler vil få noen vesentlig begrensende innvirkning på fremtidens globalisering.

Koronakrisen rammer så bredt, så dypt og så synkront at ingen enkeltland, heller ikke USA og Kina, har noen som helst realistisk sjanse til å mestre krisen alene. Vi kan bare lykkes gjennom internasjonalt samarbeid tuftet på åpenhet og like spilleregler for alle, uansett om det gjelder handel og investeringer, eller helse- eller klimautfordringer.

Globaliseringen kan vanskelig reverseres, men den kan forbedres.

DIGITALISERING

Eirik Løkke

Digitalisering er prosessen som blant annet gjør det mulig å kommunisere med hvem som helst, når som helst, uansett hvor i verden man måtte befinne seg. Utviklingen av internett har fundamentalt endret våre liv, måten vi forholder oss til hverandre på, og også det globale næringslivet.

De største og mest verdifulle selskapene i verden tilhører nå kategorien Big Tech, hvor digital omsetning av personlige data er en viktig del av forretningsmodellen. Data har, ifølge The Economist, blitt verdens viktigste ressurs. Det er liten grunn til å tro at utnyttningen av data og andre typer

digitalisering vil bli mindre viktig som forretningsmodell i tiden fremover. Om noe vil koronakrisen forsterke trendene.

Et sentralt område er helse. For det første har kombinasjonen av GPS-lokasjon og helsedata et stort potensial i bekjempelse av pandemier. Denne typen digitale verktøy øker sannsynligheten for at man kan isolere utsatte individer, uten å foreta de mest drakoniske inngrepene mot resten av befolkningen. For det andre er muligheten for å utvikle digitale tjenester innenfor helsesektoren enorme, og etterspørselen tilsvarende stor. Ønsket om personrettede helsetjenester kommer til å være en driver for digitaliseringen.

En annen effekt av koronakrisen som vi allerede kan observere, er mer bruk av videomøter i kontakten mellom helsepersonell og pasienter. I koronatider er incentivene til å unngå fysiske møter veldig sterke, men det er grunn til å tro at erfaringene med digitale møter vil øke utbredelsen også etter viruskrisen.

Krisen har også vært en katalysator for bestilling av varer og tjenester på nett. En sannsynlig effekt av koronaviruset er at flere kommer til å bestille levering av matvarer digitalt.

Plattformøkonomien, illustrert ved selskaper som Airbnb (overnatting) og Uber (transport), vil også vokse. Disse selskapene kjennetegnes av at de ikke eier fysiske eiendeler, men kun er en plattform for formidling – eller en digital løsning, om du vil. Årsaken til at plattformøkonomien vil vokse, er at den er ressursparende - veldig mange varer/ting som kjøpes, brukes sjelden. Digitale plattformer gjør at de enten kan deles eller selges videre på en måte som er svært enkel å forholde seg til for brukerne. Ulike beregninger tyder på at omsetningen kommer til å stige med flere milliarder dollar i årene som kommer.

De sterkeste generelle driverne for digitalisering fremover er Big Data (stordata) og kunstig intelligens. Disse fenomenene er også knyttet til hverandre. Vellykket bruk av Big Data forutsetter mye data, og jo mer data man får tilgang til og kan prosessere, jo enklere er det å lykkes. Det er en av årsakene til at de store selskapene har en stor fordel, fordi de allerede har tilgang på store mengder data. Denne effekten er kjent som Matteus-effekten (den som har, skal få). Det er også en av grunnene til at Kina gjennom sitt sosiale poengsystem er godt posisjonert til å lykkes med Big Data-revolusjonen, ettersom den enorme tilgangen på elektroniske fotavtrykk gir stor tilgang på data som kan prosesseres.

Tilgangen på Big Data vil også påvirke evnen til å lykkes med kunstig intelligens. Kunstig intelligens er drevet frem av et ønske om å gjøre maskiner i stand til å løse oppgaver som har vært forbeholdt mennesker. Mens tidlig kunstig intelligens i stor grad var basert på algoritmer – oppskrifter som forteller hvordan noe gjøres, dvs. som instruksjonene til et dataprogram – har kunstig intelligens nå beveget seg i retning av maskinlæringsalgoritmer, der datamaskinen selv lager noen av instruksjonene. Utvikling av selv-lærende datamaskiner som også kan ta automatiske beslutninger, er en sterk trend.

Disse utviklingstrendene har en sideeffekt. Digitaliseringen gir utfordringer knyttet til konkurranse-lovgivning og reguleringsregime, samt personvernet. Den utfordrer også nasjonalstatens suverenitet på en måte som kommer til å få stor oppmerksomhet i tiden som kommer.

Til tross for at digitalisering som fenomen har gjort det mulig å automatisere mye menneskelig arbeidskraft, har produktivetsveksten de senere årene vært relativt svak. Slik MIT-professor Robert Solow har formulert det: “you can see the computer age everywhere but in the productivity statistics”. Økonomen Robert Gordon mener at dagens digitalisering og påfølgende innovasjoner ikke vil gi tilsvarende produktivetsvekst som den vi har sett tidligere. Andre økonomer mener at det er vanskeligere å måle produktivetsforbedringer, slik at selv om vi løser oppgaver mer effektivt, gjenspeiles ikke dette i statistikken. Et åpenbart eksempel er hvor mye mer vi får gjort hjemmefra i dag, sammenlignet med tidligere.

Tjenester som videokonferanser har vært relativt lett tilgjengelige i mange år allerede, men likevel relativt lite brukt. I arbeidslivet har det vært vanlig å møte hverandre fysisk, selv når dette har krevd lange reiser. I tiden etter koronapandemien vil veldig mange flere arbeidstagere ha fått erfaring med bruk av videomøter. Det vil gjøre at videokonferanser vil kunne erstatte en del av reisene. Også økonomien vil kunne gi økt incentiv til å bruke videokonferanser. Mange bedrifter vil måtte kutte kostnader. Mindre reising og mer video er en måte å kutte kostnader på, uten at det har veldig sterke konsekvenser. Det vil også være en fordel for klimaet. Dersom det blir relativt dyrere å reise med fly, vil det være en ytterligere drivkraft for flere videomøter.

Offentlig sektor, særlig i Norge, har lenge vært langt fremme i å bruke digitale løsninger. Vi kan i stor grad kommunisere digitalt med det offentlige. Den utviklingen vil trolig fortsette.

Det er usikkert hvordan bruken av hjemmekontor kommer til å slå ut. En mulighet er at det kommer til å være større rom for individuell tilpasning, at de som har mulighet og liker det, får større muligheter til å fortsette med arbeid hjemmefra. Samtidig vil mange konkludere med at fordelene ved å være i et arbeidsfellesskap er undervurdert. Men digitale verktøy kan være et tveegget sverd. Samtidig som det er praktisk og man kan spare tid, kan det også føre til et press om å være tilgjengelig for arbeidsgiveren også på fritiden.

Hvilken påvirkning koronakrisen får på digitalisering i utdanning er usikkert. Bruken av video i undervisningen kan øke, men vil antakelig fortsette å fungere som et supplement, heller enn som en erstatning for fysiske forelesninger. Digitale verktøy kan, dersom de brukes riktig, gi større rom for tilpasset opplæring og større rom for gode lærere til å utvikle alternative måter å undervise på. Det er grunn til å tro at høyere utdanning i større grad vil benytte seg av digitale verktøy, både i regulær undervisning og i mer spesialiserte online-kurs.

TILLIT, FELLESKAP OG SAMHOLD

Lars Kolbeinstveit

Under koronakrisen har mange snakket om hvor viktig den særegne norske tilliten er for at vi skal klare å håndtere krisen. Både den vertikale tilliten (tillit til myndighetene) og den horisontale tilliten (sosial tillit, eller tillit til «folk flest») har blitt fremhevet som viktig for å komme gjennom krisen på en god måte.

Allerede nå har vi ulike undersøkelser og målinger som viser hvordan krisen påvirker tillitsnivåene. Men hva målinger av tillit på sikt vil vise, er det naturligvis umulig å si noe om nå. Men erfaringer fra tidligere kriser og perioder med økonomisk nedgang, kan gi oss en pekepinn på hvordan ulike scenarier kan gi utslag på tillitsmålinger fremover.

Målinger fra medborgerpanelet ved Universitetet i Bergen har allerede vist at det er økt tilfredshet og tillit til norske politikere generelt i befolkningen, men noen får også litt lavere tillit. Tillitsmålingene spriker altså litt mer. Den samme undersøkelsen viste en liten nedgang i sosial tillit hos dem som kan sies å være i risikogruppen. Dette kan forklares med at man er mer redd for andre på grunn av frykt for smitte.

Forskere ved Institutt for samfunnsforskning har gjennomført undersøkelser som viser at bekymring er en sterkere driver for å følge myndighetenes råd enn tillit til myndighetene. Mennesker med høy sosial tillit ser ut til å ha en tendens til i mindre grad å følge myndighetenes råd. Det kan kanskje forklares med at det er naturlig at folk med høy sosial tillit er mer tilbøyelige for sosial omgang. Samtidig sier forskerne i en kronikk i Aftenposten 22. april at det er de med lav tillit til myndighetene som det er vanskeligst å få til å følge rådene.

Hvordan de ulike typene tillit påvirkes av koronakrisen fremover, og etter krisen, avhenger av flere variabler. Det vi vet av erfaring, er at økonomisk stagnasjon normalt svekker tillit.

Felleskap og samhold er viktig for å komme seg gjennom kriser. Et spesielt trekk ved denne krisen er at det nettopp er visse typer fellesskap og samhold det er lagt sterkest begrensninger på. En permittert arbeider som kan besøke venner, har det kanskje lettere enn en som ikke kan det. Sosial omgang på mer formelle møteplasser som arbeidsplassen eller i organiserte fritidsaktiviteter har vært sterkt begrenset.

Høy utdanning samsvarer normalt med høyere tillit – også til myndigheter. Mange i den offentlige debatt har, enten de har vært enige eller uenige i tiltakenes innretning, vært opptatt av at oppslutningen om myndighetenes tiltak er god, fordi hensikten er god. Kritikken som har kommet av Folkehelseilsynets smitte-app, handler på den ene siden om hvor godt den vil virke etter hensikten, og på den andre siden om at den ikke er godt nok balansert mot andre hensyn, som personvern eller fare for formålsutglidning. Hvorvidt smitte-appen får god effekt, og hvorvidt den vil vise seg å ivareta viktig personvern hensyn, vil sannsynligvis ha en effekt på tilliten. Virker den effektivt og hindrer smittespredning, og sørger for at vi raskere kan åpne samfunnet, kan den ha positiv effekt på tillit til tross for negative effekter på personvernet.

Hensynet til helse versus samfunnsøkonomiske hensyn er kanskje det som har blitt sterkest debattert til nå. God økonomisk utvikling og lav ledighet henger sammen med tillit. I Norden har den horisontale tilliten steget siden 1980. Unntaket var omkring 1990, da ledigheten steg. Fra annen forskning vet vi at arbeidsledighet henger sammen med lav tillit. Blir de negative og samfunnsøkonomiske følgene av koronakrisen langvarige, samtidig som de helsemessige følgene blir relativt små, kan det oppstå et paradoks, fordi de økonomiske effektene vil være tydelige, mens kollapsen som ikke skjedde i helsevesenet, ikke vil være synlig. Frustrasjonen over tiltakene kan

dermed bli større enn gleden ved gevinstene. Det kan påvirke tillitsnivået negativt, selv om tiltakene er vellykkede. Motsatt kan store helsemessige utfordringer, der dødstallene går opp og noen kanskje ikke får tilstrekkelig behandling, samtidig som økonomien går relativt godt, også ha en negativ effekt på tilliten.

Vi vet at akutte kriser kan gi en kortvarig knekk i tilliten til myndighetene, for eksempel til politiet, slik det skjedde etter at 22. juli-kommisjonen la frem sin rapport. Biter arbeidsledigheten seg fast på et høyt nivå, og vi får en langvarig økonomisk stagnasjon, er det mer sannsynlig at tilliten også blir mer varig svekket.

KLIMA

Haakon Riekeles

Koronakrisen har flere effekter på klima og klimapolitikken. På kort sikt er det to effekter som er tydelige. For det første har krisen en positiv effekt på selve utslippsnivået mens krisen pågår. For det andre har krisen en direkte negativ effekt på fremdriften i den internasjonale klimapolitikken. På litt lengre sikt er det uklart hva effekten vil bli, og det vil i stor grad avhenge av hva slags politiske tiltak man velger for å håndtere koronakrisen. Disse effektene vil her bli beskrevet etter tur.

Koronakrisen har gitt en stor nedgang i økonomisk aktivitet over hele verden. Dette fører til lavere klimagassutslipp i Norge og internasjonalt. Hvor mye lavere utlippene blir, avhenger av en rekke forhold som fortsatt er uvisse, herunder hvor langvarig den økonomiske nedgangen blir, hvilke land som kommer seg ut av krisen først, hvilke sektorer av økonomien som blir hardest rammet, og responsen på lavere energipriser.

Fallet i oljeetterspørsel har vært dramatisk. Det internasjonale energibyrået (IEA) spår at den globale etterspørselen i andre kvartal vil være 23,1 millioner fat per dag lavere enn tilsvarende periode i 2019. For året som helhet spår IEA et gjennomsnittlig fall i etterspørselen på 9,3 millioner fat per dag. Det er et svært stor fall sammenlignet med en vanlig etterspørsel på rundt 100 millioner fat per dag. I Europa er det anslått at så mye som ni av 10 flyvninger er kansellert som følge av koronaviruset.

I en rekke land er etterspørselen etter kraft vesentlig lavere. Fordi fornybar energi produserer uansett, og prisen på gass er lav, fører det til et fall i bruken av kull.

I sum viser analyser i medio april at utlippene i verden vil falle med 5,5 prosent i 2020, noe som utgjør 2 mrd. tonn CO₂. Det vil være det største årlige fallet i utslipp noensinne, både målt i absolutte tall og i prosent. Selv om dette er et stort fall i utslipp, vil det ikke i seg selv endre langsiktige klimatrender. Konsentrasjonen av CO₂ i atmosfæren vil fortsette å øke. Et fall i utslipp på 5,5 prosent er også lavere enn det som er nødvendig for å være på en utslippsbane som er i tråd med 1,5-gradersmålet.

For at Paris-avtalen skal fungere etter hensikten, er man avhengig av jevnlige oppdateringer og forsterkninger av de fleste lands klimapolitikk. Klimaforpliktelsene som ble levert i 2015, var i sum

langt fra tilstrekkelige for å nå klimamålene som avtalen setter. Første runde med oppdaterte utslippsforpliktelser skulle etter avtalen ha kommet i løpet av 2020, og klimatoppmøtet i Glasgow i november 2020 (COP26) skulle ha den første gjennomgangen av utslippsforpliktelser og fremskritt mot å nå klimamålene. Formålet med en slik gjennomgang er å bidra til at land tilpasser sine utslippsforpliktelser i retning av det som er nødvendig.

I april 2020 var det bare fem land som har levert oppdaterte og forsterkede utslippsforpliktelser, deriblant Norge. Koronaviruset har mest sannsynlig utsatt tidspunktet for at andre land kommer med oppdaterte forpliktelser, ikke minst fordi den politiske oppmerksomheten nå er rettet mot håndtering av koronaviruset og dets konsekvenser. Smittesituasjonen gjør det umulig å gjennomføre klimatoppmøtet COP26 etter planen. Møtet er derfor utsatt til et uspesifisert tidspunkt i 2021.

Om koronakrisen kun fører til en utsettelse av klimarelaterte beslutninger som fattes på nasjonalt og internasjonalt nivå, og de samme prosessene finner sted i 2021 i stedet for i 2020, så har det begrenset betydning. Hvis krisen og utsettelsen derimot fører til lavere ambisjonsnivå i klimapolitikken, vil det ha dramatiske langsiktige konsekvenser. Det er avgjørende at klimapolitikken internasjonalt trappes opp i årene frem mot 2030.

Det finnes også grunner til at en utsettelse kan være positiv for klimapolitikken. COP26 skulle etter planen finne sted rett etter det amerikanske presidentvalget, men i den inneværende presidentperioden til Donald Trump. Den sittende administrasjonen er motstander av internasjonal klimapolitikk og har startet en prosess for å melde USA ut av Paris-avtalen. Dersom Trump taper presidentvalget i november 2020, vil et utsatt COP26 skje med en amerikansk president som har lovet å tilslutte USA til Paris-avtalen igjen, og som ønsker en offensiv klimapolitikk.

De umiddelbare konsekvensene for energimarkedene av koronaviruset er dramatiske. Oljeprisen har falt til de laveste nivåene på flere tiår. Produksjonen er vesentlig større enn etterspørselen, selv etter avtaler mellom OPEC, Russland og andre oljeproduserende land om produksjonskutt. Fullt utnyttet lagringskapasitet gjør at det sannsynligvis vil finne sted stengning av felt, kanskje spesielt innen skiferolje i USA. Felt som stenges, kan ha effekter på oljeproduksjonen fremover, fordi det kan redusere muligheten for fremtidig produksjon.

Det dramatiske fallet i oljeprisen har ført til at store oljeselskaper som Saudi Aramco, ExxonMobile, Shell og Equinor har varslet kutt i sine investeringer i 2020. Reduksjonen i investeringer i 2020 kan føre til lavere oljeproduksjon i verden noen år frem i tid. Det kan isolert sett føre til høyere oljepriser. Fra et klimaperspektiv er bortfall av fremtidig oljeproduksjon positivt, da det kan bidra til en raskere energiomstilling.

Samtidig kan de svært lave oljeprisene i første halvdel av 2020 bidra til tregere klimaomstilling, spesielt hvis de varer over lengre tid. Lave priser vil som regel føre til økt forbruk, og dermed økte utslipp. Spørsmålet er om de lave prisene vil vedvare etter at begrensningene på økonomisk aktivitet som følge av koronaviruset er opphevet, og dermed gi grunnlag for økt etterspørsel. Det er i tillegg usikkert hvordan den lave oljeprisen, og forstyrrelsene som viruset har forårsaket, vil påvirke investeringer i fornybar energi.

Det er også mulig å se for seg at koronakrisen vil gi varig endrede vaner. For eksempel kan en tilvenning til videomøter og hjemmekontor føre til mindre transportbehov og dermed mindre etterspørsel etter fossil energi.

En viktig faktor som vil påvirke energimarkeder og utslipp i mange år fremover, er hvordan myndigheters økonomiske respons på krisen ser ut. Etter finanskrisen investerte særlig Kina massivt i kullkraft og tungindustri for å motvirke krisen. Dette ga en stor økning i utslipp. Dersom dette gjentar seg, vil det kunne være nok til at klimamålene blir uoppnåelige. Dersom derimot investeringene som foretas er innen lavutslippsteknologier, kan det forsterke og fremskynde klimaomstillingen.

BEREDSKAP

Bård Ludvig Thorheim

Koronaviruset tester vår nasjonale evne til krisehåndtering og vår beredskap. Siden det er en pandemi, er det til en viss grad mulig å sammenligne respons, strategier og utfall i ulike land for både helsesituasjonen og hvordan andre sentrale samfunnsverdier ivaretas.

Statens kjerneoppgave med å ivareta borgernes sikkerhet har kommet i forgrunnen og vil trolig være i fokus i tiden som kommer. Vi kan forvente diskusjoner omkring fire sentrale problemstillinger.

For det første kan vi se for oss en debatt om hvor omfattende beredskapstanken skal være i samfunnet. Oppslutningen om prioritering av høye forsvarsbudsjetter er styrket, en åpenbar forsikring i borgernes og landets sikkerhet. Men hvor beredt skal vi som samfunn være på hele spekteret av trusler av ulik sannsynlighet og konsekvenser, og til hvilken pris? Det har for eksempel blitt klart at matvaresikkerheten er relativt god, med unntak av for korn, hvor Norge har anledning til å importere fra omtrent 70 ulike land, flere nære allierte. Spørsmålet er om dette er godt nok, om vi kan leve mer på andre produkter i en situasjon som truer matvaresikkerheten, og hvor høy pris vi er villige til å betale for å være helt selvhjulpne på dette området i en prioritering opp mot andre gode formål for bruk av statens ressurser.

Et annet område er medisiner. Flere livsviktige medisiner fremstilles av virkestoffer som kun fremstilles i Kina og delvis i India. Insulin er et eksempel på en medisin som vi raskt kan gå tom for i Norge i en krisesituasjon hvor handel er redusert, enten av politiske eller andre grunner. I hvilken grad skal vi som samfunn bygge opp evne og lagre av virkestoffer til å fremstille livsviktige medisiner ut fra en beredskapstankegang? Er det mulig å se for seg avtaler og samarbeid med andre allierte land for å stå godt rustet sammen til en lavere kostnad? Private helse- og bioteknologiselskaper vil trolig anses som mer strategiske i tiden fremover ut fra en beredskapstankegang. I Norge har vi mange gode gründerbedrifter innenfor dette området, men få norske bedrifter evner å vokse seg store innen legemiddelbransjen.

Lagerbeholdninger av smittevernsutstyr er en type beredskapsplanlegging som er intuitiv, men som etter tiår uten bruk raskt kan bli en taper i runder med innsparing i budsjetter. Dette er et generelt problem ved beredskapsfeltet. En krise skjerper beredskapen, det skapes nye og mer omfattende

planverk, og det øves mer. Men over tid er det likevel en tendens til at beredskapen blir slakkere. Et eksempel kan være atomberedskapen, som er langt lavere nå enn på 1980-tallet, på tross av at det er rikelig med kjernevåpen i verden.

For det andre vil det være naturlig, som del av evalueringen av koronahåndteringen, å komme inn på ansvarsforhold og organisering i krisehåndteringen. Hver statsråd er ansvarlig for et avgrenset fagfelt og sektor. I krisetider blir statsministerens rolle for koordinering av innsatsen på tvers av sektorer helt avgjørende. Strukturer for mer effektiv samhandling i regjeringsapparatet har i liten grad blitt formalisert, og det er naturlig å ta det opp til diskusjon igjen. Hva er erfaringene så langt med opprettelsen av krisestøtteenheten i Justisdepartementet, økt møtefrekvens i Regjeringens sikkerhetsutvalg og beredskapsutvalget, og bruken av Kriserådet?

For det tredje, og relatert til forrige punktet, er stadig flere av krisescenariene som vi kan se for oss transnasjonale eller grenseløse, slik som koronaviruset. Vi kan også se for oss angrep mot samfunnsverdier som andre land står bak, gjennom fordekte operasjoner, eksempelvis desinformasjonskampanjer og angrep på digital infrastruktur.

Dette er scenarier som krever en tverrsektoriell respons. Den nye samfunnsikkerhetsmeldingen skulle vært lagt frem i april 2020 og er bebudet å belyse hvordan statssikkerhet og samfunnsikkerhet må ses mer i sammenheng i krisehåndtering og beredskapsplanlegging. For et land med Norges geopolitiske plassering er det viktig at forsvar, sivilforsvar, justissektoren, Helse- og Utenriksdepartementet kan samhandle effektivt for de mest sannsynlige og kritiske scenariene. På regionalt og kommunalt nivå må det likeledes være gode beredskapsplaner og øving på hendelser som krever respons på tvers av sektortenkningen.

For det fjerde er spørsmålet hvor langt vi kan komme i å sette internasjonale strukturer i stand til å respondere mer effektivt på globale trusler slik som koronaviruset. Med økt geopolitisk rivalisering er mulighetsrommet mindre for å sikre sterke internasjonale institusjoner en rolle, eksempelvis WHO og FN. Spørsmålet er om NATO kan ta en større rolle i beredskapsplanleggingen for trusler av mer sivil art, eksempelvis på helsefeltet.

Den norske lederrollen for å utvikle en globalt tilgjengelig vaksine kan vise seg å være blant de viktigste tiltakene for at smitteverntiltak også i Norge kan avsluttes helt, tidligere heller enn senere. Sluttfasen av koronahåndteringen vil trolig handle mer om evnen til effektiv internasjonal koordinering heller enn nasjonale tiltak.

POLITIKK

Kristin Clemet

De politiske konsekvensene av koronapandemien vil avhenge av hvor lenge krisen varer, hvilke helsemessige og økonomiske konsekvenser den får og av hvilke land og regioner vi snakker om.

En krise kaller på alvor, trygg ledelse og helhetlig styring. Det er vanlig at befolkningen samler seg om

sine ledere når det er krise, i hvert fall i innledende faser. Meningsmålinger fra mange land i Europa viser at de førende regjeringspartiene får økt oppslutning, og at brede styringspartier styrker seg, mens smale partier og populistiske partier blir svekket.

På litt lenger sikt er oppslutningen om de såkalte styringspartiene mer usikker og vil blant annet være avhengig av resultatene av krisehåndteringen og de evalueringer som blir gjennomført.

Siden koronakrisen er global, vil det være mulig å sammenligne krisehåndteringen i ulike land og hvilke resultater som oppnås. Det vil kunne synliggjøre hva slags samfunn som er best rustet til å håndtere denne typen kriser.

Autoritære eller illiberale samfunn, som Kina og Ungarn, har fordelen av å kunne gjennomføre svært inngripende tiltak uten synlig protest fra befolkningen. Men de risikerer samtidig å svekke sitt omdømme på grunn av mangel på åpen og ærlig kommunikasjon. Dette vil også kunne påvirke maktforholdene i det internasjonale samfunn, både regionalt og globalt.

Koronakrisen vil også sette søkelyset på fordeler og ulemper ved de liberale demokratienes ulike velferdsmodeller. Ett skille går mellom den anglosaksiske (USA, England), den kontinentale (Sør-Europa) og den nordiske (Norden og Nord-Europa) modellen. De ulike modellene plasserer ansvaret for grunnleggende helse- og velferdstjenester forskjellig, og dette kan det oppstå diskusjoner om. De vil både kunne dreie seg om hva som skal være offentlig og privat, men også om hva som skal løses sentralt og desentralt. Men vi kan neppe forvente store eller raske endringer i noe land, ettersom de ulike velferdsmodellene har dype historiske røtter, i stor grad har folkelig oppslutning og er preget av ulik grad av tillit til medmennesker og myndigheter i de ulike land.

Koronakrisen vil også få konsekvenser for synet på forpliktende internasjonalt samarbeid, og for EU vil krisen kunne bli en avgjørende milepæl. Det gjenstår å se om det europeiske samarbeidet vil svekkes på mer varig basis, eller om krisen, tvert om, vil føre til større samhold i Europa.

I USA kan håndteringen av koronakrisen komme til å påvirke utfallet av presidentvalget i høst. President Trump har så langt ikke oppnådd en like sterk «rally around the flag»-effekt som mange andre ledere har gjort, men han har heller ikke svekket seg. Situasjonen ser ut til å forsterke den allerede sterke polariseringen i USA.

Det er grunn til å tro at Norge vil være blant de landene som, alt tatt i betraktning, har hatt best forutsetninger for å håndtere krisen, og som derfor vil oppleve de minst dramatiske konsekvensene.

Samtidig er det grunn til å tro at noen temaer vil få økt oppmerksomhet også i Norge. Det vil blant annet gjelde spørsmål knyttet til globalisering vs. regionalisering/nasjonalisering, beredskap og selvforsyning, stat vs. marked og privat sektor, og behovet for trygg ledelse. Arbeidet med å få norsk økonomi og sysselsetting på fote igjen, vil også bli svært sentralt i den politiske debatten.

På kort sikt vil samtidig temaer som klima og sentrum/periferi kunne komme mer i bakgrunnen, og det vil være andre temaer som også kan bli svært sentrale, som for eksempel digitalisering og personvern, men som neppe vil få store konsekvenser for det politiske bildet.

Så langt i krisen kan mye tyde på at borgerlig side, først og fremst på grunn av Høyre, vinner på velgernes ønske om trygghet og godt lederskap – mens venstresiden (eller rødgrønn side) er på offensiven i de sakene som er aktualisert: Senterpartiet har høy troverdighet når det gjelder selvforsyning. Opposisjonen forbereder angrep på regjeringen på grunn av for dårlig beredskap. Arbeiderpartiet vil la staten spille en større rolle i «gjenoppbyggingen» av Norge og i det grønne skiftet. Ytre venstre mener at kapitalismen, liberalismen og markedsøkonomien har spilt fallitt, og at staten må spille en større rolle – og det er økt motstand mot internasjonal handel og globalisering.

En del av disse trendene, for eksempel knyttet til svekket internasjonalt samarbeid og handel og mer nasjonalisme («America first») så vi også før koronakrisen inntraff, og de kan bli forsterket nå.

Dette er samtidig saker som i høy grad kan vendes og sees fra det motsatte perspektiv: Det blir økt behov for internasjonalt samarbeid. Krisen har vist hvor viktig privat sektor og næringslivet er. Staten hadde aldri hatt ressurser til å redde næringslivet uten at vi over lang tid hadde hatt et lønnsomt næringsliv. Det er ikke markedet som gjør at vi mangler munnbind. Hadde staten etterspurt munnbind, hadde markedet levert det. Og det er de liberale demokratiene som håndterer krisen best.

De sakene eller temaene som nå kan få økt oppmerksomhet, kan på mange måter plasseres inn på den tradisjonelle høyre/venstre-aksen, og det vil i stor grad vil være opp til de politiske aktørene hvordan mulighetsrommet benyttes. På de politiske ytterkantene vil det bli tatt til orde for radikale forandringer, mens det brede sentrum sannsynligvis vil være enig om moderate justeringer av politikken: Vi bør gjøre oss mindre avhengig av Kina som leverandør av medisiner, men dette betyr ikke at vi skal slutte å handle over landegrensene eller svekke det internasjonale samarbeidet.

Alt oppsummert vil det politiske landskapet i Norge neppe bli vesentlig rystet av koronakrisen. Noen partier vil, i hvert fall på kort sikt, styrke seg, mens andre partier taper. Hvilken side som til slutt vinner valget i 2021, vil blant annet avhenge av hvor sterke Høyre og Arbeiderpartiet blir og hvilke av småpartiene som kommer over sperregrensen.

VELFERDSSTATENS BÆREKRAFT OG FINANSPOLITIKKEN

Steinar Juel

Tiltakene for å kompensere personer og bedrifter for inntektsbortfall knyttet til korona-pandemien vil trolig gi en varig reduksjon av oljefondet. Fallet i oljeprisen virker også negativt på fondets størrelse. Fondet er på omlag 10.000 milliarder kroner, og ekstrauttaket av penger i forbindelse med koronakrisen er foreløpig anslått til 200 milliarder kroner. Det vil trolig bli mer, hvis inngripende bevegelsesrestriksjoner holdes gjennom sommeren og høsten 2020. Gitt restriksjonene vil det økonomisk sett trolig være bedre å bruke noe av oljefondet til å opprettholde arbeidsplasser og folks inntekter, enn ikke å gjøre det. Over tid lever vi av verdiskapingen fra arbeidskraft og kapital, og den vil trolig innhentes raskere etter krisen enn tilfellet ville vært, dersom vi bare hadde latt bedrifter gått konkurs og sendt 10 - 15 prosent av arbeidsstyrken ut i full arbeidsledighet. Tapet i

form av uttak fra oljefondet må vurderes opp mot en ventet raskere oppgang i verdiskapingen når restriksjonene fjernes.

Dersom de tyngste restriksjonene kun varer i noen få måneder, og adferden i stor grad normaliseres, vil gevinsten i form av lavere verdiskapingstap kunne overstige kostnadene i form av redusert sparekapital. Det forutsetter imidlertid at de ekstraordinære støttetiltakene trappes ned i takt med at økonomien gjenåpner. Noen av tiltakene er lite målrettede, som reduksjonen i CO₂-avgiften på gass, midlertidig reduksjon i arbeidsgiveravgiften med 4 prosentpoeng og den midlertidige reduksjonen i den lave moms-satsen på blant annet sports- og kulturaktiviteter fra 12 til 6 prosent. Dette er tiltak som ikke bør fornyes, men heller avvikles raskt.

I et langsiktig perspektiv bør et ekstra uttak fra oljefondet i 2020 på 200 –400 milliarder kroner i begrenset grad endre vår evne til å bære velferdsstaten fremover. Dersom ekstrauttaket ikke skulle hentes inn i form av lavere uttak fra oljefondet i senere år, innebærer det 6 –12 milliarder lavere årlige uttak i årene fremover. På den annen side kan størrelsen på trend-fastlands-BNP bli noe lavere enn tilfellet ville vært ellers. Det betyr i tilfelle at et redusert potensial for uttak av penger fra oljefondet vil få noe mindre effekt på økonomien.

Det er svært usikkert hvor stort ekstrauttaket i sum vil bli. Det er usikkert både hvor lenge husholdningers og bedrifters adferd vil være begrenset, og hva det vil være behov for av ekspansiv finanspolitikk i etterkant for å få arbeidsledigheten ned. Uttaket kan fort bli større enn antydning foran. Jo større det blir, jo mer begrensende effekter vil det ha på oljepengebruken over statsbudsjettet i årene deretter.

Økonomiske tiltak som settes inn, bør derfor være målrettede. Beslutninger om restriksjoner på bedrifters og husholdningers adferd må også baseres på vurderinger av kostnader opp mot smittedempende effekter, og økonomiske støttetiltak må avvikles i takt med at økonomien gjenåpner. Handlingsregelen må fortsatt legges til grunn i finanspolitikken i årene fremover, blant annet slik at oljepengebruken i gode år holdes under treprosentgrensen. Det er også svært viktig at staten i etterkant av krisen ikke initierer store kostbare investeringsprosjekter som ikke er markedsmessig levedyktige. For å gjeninnhente verdiskapingen må de levedyktige bedriftene som det er holdt liv i, få åpne igjen og utvikle seg videre. Nyetableringer og nye prosjekter må skape og ikke ødelegge verdier. Det betyr at arbeidskraft og kapital ikke må bindes i aktiviteter som krever store statlige subsidier over tid.

Selv om økonomien i stor grad trolig vil re-starte uten hjelp når restriksjonene fjernes og adferden normaliseres, vil det trolig bli behov for noe mer normale finanspolitiske stimulanser for å få arbeidsledigheten tilstrekkelig ned. Norsk økonomi har bedre forutsetninger til å reise seg raskt etter krisen enn mange andre lands. For noen land kan koronakrisen bli avløst av en gjeldskrise. Det gjør at flere norske bedrifter vil kunne oppleve svake eksportmarkeder en stund etter av restriksjonene er hevet. Markedene for noen bedrifter kan også ha blitt varig endret gjennom krisen. I etter-fasen må tiltakene rettes bredere, fortsatt være midlertidige og i seg selv nyttige, og omfatte bistand til omskoleringer og omstillinger i næringslivet.

Det internasjonale pengefondets (IMFs) ansvarlige for norsk økonomi, Jacques Miniane, har ifølge Dagens Næringsliv kommet med følgende råd:

- Tiltakene må være målrettede, rause, tidsbegrensede og kunne rulles raskt tilbake.
- De må ikke vare lenger enn krisen.
- Det må ikke komme nye permanente subsidier.
- Det må legges en plan for å komme tilbake til en normal budsjettsituasjon, der det ikke brukes mer enn tre prosent av Oljefondet.

Det siste punktet må forstås slik at man må komme tilbake til handlingsregelen, hvilket vil si at det i gode tider brukes noe mindre enn tre prosent og i lavkonjunkturer noe mer, slik at det i gjennomsnitt over tid ikke brukes mer enn tre prosent av Oljefondet.

YRKER OG UTDANNING

Mats Kirkebirkeland

Koronavirusets effekt på fremtidige yrkes- og utdanningsvalg er vanskelig å forutsi. Men det som virker mest sannsynlig, er at man får en forsterkning av allerede eksisterende trender i arbeidsmarkedet og økonomien, fremfor større og mer radikale endringer. Det norske arbeidsmarkedet har tidligere vist stor omstillingsevne. Vi ser også at utdanningsvalg påvirkes av konjunkturer og samfunnsendringer. En fjerdedel av søkerne til høyere utdanning i år oppgir i en undersøkelse fra UiB at koronaviruset har påvirket deres utdanningsvalg.

Andelen elever som velger yrkesfag og studieforbereidende, har vært nokså stabil på rundt 50 prosent de siste årene. Det er lite som tyder på vesentlig større endringer i dette forholdstallet, men man vil nok se enkelte endringer i prioriteringene.

Innen yrkesfag kan det bli en økning innen bygg og anlegg og håndverksfag, som allerede før krisen hadde et udekket kompetansebehov, samtidig som det forventes økt etterspørsel etter denne typen kompetanse som følge av motkonjunkturpolitikk med offentlige investeringer. Innvandringen, som i de siste årene har vært betydelig lavere enn tidligere, er et stort usikkerhetsmoment i denne sektoren. Mange arbeidsinnvandrere fra EU har tradisjonelt arbeidet i byggesektoren, mens innvandring i seg selv øker etterspørselen etter bygg, bolig og infrastruktur generelt. Hvordan migrasjonen innad i EU vil endre seg som følge av koronakrisen, er foreløpig uklart.

Innen industrien er bildet mer delt. Oljeprisfallet vil redusere behovet for faglært arbeidskraft innen petroleumsnæringen og oljeservice, mens kronekursfall, motkonjunkturpolitikk og «det grønne skiftet» kan øke behovet for arbeidskraft innen tradisjonell industri og sjømatsektoren.

Allerede før koronakrisen var det stor mangel på yrker innen helsefag, særlig helsefagarbeidere. Eldrebølgen og økt fokus på helseberedskap vil trolig forsterke dette behovet. På kort sikt har man fått lavere etterspørsel innen servicenæringene som særlig er rammet av viruset, som for eksempel frisører, bevertning, overnatting, turisme, kultur og personlig tjenesteyting. På litt lenger sikt vil

særlig reiselivsnæringen og kanskje også kultur trolig merke størst nedgang, på grunn av redusert konsum og endrede holdninger til smitterisiko. Nordmenn bruker flere ganger mer på konsum ved ferie- og forretningsreiser i utlandet enn tilsvarende konsum for utlendinger i Norge, hvilket delvis kan kompensere for etterspørselsfall i visse næringer. Svak kronekurs kan også ha en positiv effekt ved at flere tjenester i Norge blir billigere.

Foreløpige tall fra SSB viser at økningen i antallet arbeidsledige er størst blant personer med videregående opplæring som høyeste fullførte utdanning, men det er usikkert om dette er en midlertidig effekt som følge av de inngripende tiltakene mot enkelte næringer.

Også for yrker som krever høyere utdanning, er bildet uklart. Foreløpige tall fra SSB viser at økningen i antall arbeidsledige ikke er like stor i denne gruppen. Personer med høyere utdanning er trolig mer omstillingsdyktige og kan ofte bruke teknologi som opprettholder produksjonen. Denne gruppen har trolig også lettere for å finne nytt arbeid i det lokale arbeidsmarkedet, da mange bor i storbyområder.

Allerede før koronakrisen var det kompetansebehov innen en rekke profesjonsyrker i offentlig sektor som krever høyere utdanning, som for eksempel innen helse og utdanning. Større etterspørsel etter trygge jobber i offentlig sektor kan dekke dette behovet og gjøre konkurransen større. Behovet for kompetanse fra mer generelle studier innen humaniora, samfunnsvitenskapelige og juridiske fag og økonomi og administrasjon, vil trolig reduseres på grunn av lavere økonomisk vekst på kort og midlertidig sikt. Allerede før koronakrisen har denne gruppen en lavere andel studenter med relevant jobb etter studiene.

For yrker som tidligere har rekruttert ufaglærte og personer med grunnskole som høyeste fullførte utdanning, vil man trolig se en negativ effekt, selv om koronakrisen viste betydningen av denne gruppen arbeidstakere. Mange har påpekt at denne gruppen arbeidstakere fortjener høyere lønn, etter at det er demonstrert hvor viktige de er for å holde samfunnsmaskineriet i gang. Men næringer som lager, transport, renholdsbransjen og renovasjon, detalj- og varehandel, restaurant og bevertning og flere serviceyrker i privat næringsliv, var allerede før krisen preget av negative trender som følge av teknologiske endringer, lave marginer og arbeidskraftkonkurranse fra utlandet. Koronakrisen endrer neppe dette bildet vesentlig.

FORSKNING

Torkel Brekke

Koronakrisen vil ha enorm betydning for direkte relevant forskning, som forskning på virus og medisiner og vaksiner mot sykdommene de forårsaker, men krisen vil også få betydning for en rekke andre forskningsfelt og disipliner. Forskning innenfor samfunnsvitenskap og humaniora om responser på samfunns- og individnivå vil oppleve økt aktivitet og økte bevilgninger i mange land. Det vil være økt forskningsinteresse for problemstillinger som har å gjøre med samfunnssikkerhet og organisering av helsevesenet, eller spørsmål som har å gjøre med økonomiske og psykososiale effekter av pandemien.

På et overordnet nivå vil krisen trekke i to helt motsatte retninger. På den ene siden har krisen vist hvor nødvendig det er med globalt forskningssamarbeid og rask deling av både forskningsdata og forskningsresultater. Den kinesiske forskeren Yong-Zhen Zhang og kollegaene hans ved Fudan-universitetet i Shanghai sekvenserte genomet til korona-viruset tidlig i januar 2020, og de gjorde disse dataene umiddelbart åpent tilgjengelige for andre forskere. Det betydde at forskere i hele verden raskt kunne begynne arbeidet med å forstå det nye viruset. Fra januar har man sett en eksplosjon i deling av forskningsartikler som beskriver forskjellige sider ved viruset og dets effekter, og i deling av forskningsdata, som f.eks. virus-genomer og data fra prøver fra koronasyke. Mange tidsskrifter deler nye publikasjoner åpent som preprint, altså før artikkelen er ferdig redigert og trykket, for å bidra til å øke hastigheten i informasjonsdelingen. Forskere har sannsynligvis aldri tidligere i historien delt informasjon og kunnskap så raskt som i perioden fra januar 2020, og dette ser ut til å ha skapt en enda sterkere oppfatning av globalt samhold og solidaritet hos mange forskere og i mange forskningsmiljøer. Dermed kan man med rimelighet hevde at forskning er et aspekt ved globaliseringen som har fått større legitimitet og opplevd større akselerasjon som følge av pandemien.

På den andre siden ser vi at stater tenker på seg selv og egen befolkning først når krisen rammer. Forskning kan ha en direkte betydning for hvordan en stat klarer å håndtere krisen man er i, og det gir rom for nasjonalistiske og proteksjonistiske argumenter og standpunkter i skjæringspunktet mellom forskning og politikk. Verdens ledende vitenskapsland, USA, ledes av en president som gladelig vil nasjonalisere forskningen hvis mulig, mens store leverandører av medisiner og vaksiner, og av relevante råvarer, som India og Kina, har også ledere som motiveres av nasjonale interesser og prestisje. Det er eksempler på at store bedrifter som forsker på og framstiller vaksiner og medisiner, legger om strategi for å tilpasse seg en verden der helse og nasjonal sikkerhet er tettere sammenvevet. Verdens helseorganisasjon og en rekke andre aktører har uttrykt bekymring for at land vil la være å dele vaksiner og helseteknologi. Forskermiljøer kan bli tvunget til å innrette seg etter proteksjonistiske politiske føringer, og dermed kan pandemien bidra til økt nasjonalisme i forskningen, noe som utvilsomt også vil føre til dårligere forskning.

Samtidig som forskning deles i høyere tempo enn noensinne, er befolkningene i rike land bedre i stand til å finne og bruke informasjon fra forskning. Dét er delvis resultat av høye utdanningsnivåer, men det henger også sammen med at forskning er blitt mye mer tilgjengelig med internett. I store undersøkelser fra den anerkjente organisasjonen Wellcome Trust ser man at 72% av verdens befolkning svarer at de stoler på forskere, mens 73% stoler primært på leger og sykepleiere (i motsetning til f.eks. familie og venner eller religiøse ledere) i spørsmål om helse. I Norge er tallene høyere enn for verdensgjennomsnittet: nordmenn stoler på forskning og på råd om helse fra leger og sykepleiere. Samtidig som tillit til forskningen ser ut til å være høy også under koronakrisen, hører vi imidlertid også om trusselen fra falske nyheter generelt og falske forskningsnyheter spesielt. Det er viktig å ta denne utfordringen på alvor av flere grunner. Falske nyheter kan forringe et lands evne til å håndtere en pandemi fordi befolkningen ikke følger råd om f.eks. vaksinasjon. I land som sliter med politisk polarisering fra før, kan falske nyheter og konspirasjonsteorier som utgir seg for å være forskningsresultater bidra til at tilliten til både myndigheter og medborgere synker.

Til tross for nasjonalistiske tendenser, politisk polarisering og utfordringer med falske forsknings-

nyheter, er det grunn til å tro og håpe at koronakrisen har den effekt at forskningen vil bli enda mer globalisert og effektiv, og at verdensbefolkningens generelle tillit til forskning vil styrke seg, slik at verden kan bekjempe koronaviruset effektivt og være bedre forberedt på neste pandemi.

ARBEIDSLIV OG PARTSSAMARBEID

Torstein Ulserød

Norsk arbeidsliv har vært kjennetegnet av høy verdiskaping, små lønnsforskjeller, lavt konfliktnivå og lav arbeidsledighet. Dette har gjerne blitt tilskrevet det avtalebaserte partssamarbeidet, ofte omtalt som den norske arbeidslivsmodellen.

Det inntektspolitiske samarbeidet er en sentral del av dette systemet. Et styrende prinsipp for den koordinerte lønnsdannelsen er den såkalte frontfagsmodellen, som innebærer at lønnsveksten i konkurranseutsatt sektor skal gjelde som en norm for lønnsveksten i hjemmemarkedsbransjer og offentlig sektor. Også øvrige arbeidsvilkår er i stor grad gjenstand for forhandlinger sentralt.

Koronasituasjonen påvirker ulike deler av arbeidslivet på svært forskjellige måter. Rekordmange arbeidstakere er de siste ukene permittert eller har rett og slett mistet arbeidsplassen. Mange selvstendig næringsdrivende har også tapt store summer, om de ikke allerede har gått konkurs, og særlig eiere av småbedrifter ser ut til å få liten hjelp fra krisepakken som er iverksatt. Samtidig fører krisen til økt arbeidsbelastning i noen bransjer, som for eksempel i deler av helsevesenet, og det finnes næringer som sliter med å få tak i kvalifisert arbeidskraft på grunn av mindre arbeidsinnvandring.

Partene i arbeidslivet og myndighetene har understreket at et godt partssamarbeid er avgjørende for å møte koronasituasjonen. Så langt ser det også ut til at dette samarbeidet har fungert rimelig godt. De mange krisepakken for å hjelpe bedrifter og arbeidstakere har i hovedsak blitt godt mottatt. Og partene i offentlig sektor har raskt kommet til enighet om en rekke avtaler som åpner for mer fleksibilitet i organiseringen av arbeidet. Som det fremgår av blant annet forarbeidene til den såkalte koronaloven, er det også forutsatt fra myndighetenes side at det er sterkt ønskelig med forhandlingsbaserte løsninger fremfor direktiver gjennom forskrift.

Denne måten å finne frem til løsninger på har fordeler i form av at det skaper legitimitet og sikrer tillit. Og alt oppsummert er det trolig en fordel at vi har et velfungerende partssamarbeid i en krisesituasjon. Samtidig kan man bare spekulere i om konfliktnivået hadde vært høyere i den situasjonen vi står i, om vi ikke hadde hatt et oljefond som det nå brukes store summer fra for å «smøre» hele systemet.

Til tross for generøs bruk av oljepenger, er det likevel ikke mulig å unngå at noen grupper vil komme dårligere ut av krisen enn andre. Og det er også tendenser til at partssamarbeidet forsterker noen slike forskjeller. I et forhandlingsbasert system vil det naturlig nok være slik at de som har noe å forhandle om kan oppnå fordeler. Eksempelvis har ansatte ved norske sykehus oppnådd avtaler om forhøyede satser for overtidarbeid i forbindelse med koronautbruddet. I en

situasjon der mange i konkurranseutsatt sektor har blitt eller kommer til å bli arbeidsledige, er det fullt mulig å se for seg at slike ordninger kan bli en kilde til økt polarisering og høyere konfliktnivå mellom selvstendig næringsdrivende og arbeidstakere i privat sektor på den ene siden, som mister inntektsgrunnlaget sitt og som dessuten har lav organisasjonsgrad, og ansatte i offentlig sektor på den andre, som både har trygge jobber, og som i høy grad er organisert og har gode kort på hånden i det forhandlingsbaserte partssamarbeidet.

MIGRASJON

Torstein Ulserød

Det politiske klimaet i Vesten har i de siste årene vært preget av en restriktiv tilnærming til migrasjon, særlig etter flyktningkrisen i Europa 2015. Det er innført grensekontroll, og Norge og andre europeiske land har strammet inn asylpolitikken. Før kampen mot korona overtok fullstendig i begynnelsen av mars, var faren for en ny europeisk flyktningkrise høyt oppe på den politiske agendaen etter at Tyrkia åpnet grensen mot Hellas. Situasjonen i greske flyktningleirer er ikke mindre prekær enn den var i mars, snarere tvert imot, med koronatrusselen på toppen av annen nød. Det pågår en debatt i blant annet Norge om å hente ut barn fra leirene. Men det er naturlig nok den akutte trusselen pandemien utgjør som først og fremst opptar de europeiske landene, i likhet med resten av verden.

Det er nærliggende å regne med at mobiliteten mellom land vil bli mindre en tid fremover. For å begrense koronapandemien er det iverksatt reiserestriksjoner over hele verden, som har ført til at mobiliteten mellom land akkurat nå er rekordlav. Dette er allerede tydelig i statistikken over innvandring til Norge.

Den største delen av arbeidsinnvandringen, og også den største gruppen av migranter, til Norge utgjøres av borgere fra EØS-området. Antall registrerte innvandrede EØS-borgere ble redusert med over to tredeler fra februar til mars i år, fra nesten 2800 til ca. 800. Nedgangen i arbeidsinnvandringen fra resten av verden har vært enda mer dramatisk, og er etter koronautbruddet redusert til nesten ingenting. Antall innvilgede arbeidstillatelser til såkalte tredjelandsborgere gikk ned fra over 1000 i februar til 65 i mars.

Nedgangen er markant også for asylsøkere, som gikk ned fra 175, som allerede er historisk lavt, i februar, til 100 i mars. Det har også vært en nedgang i familieinnvandringen utenom EØS, om enn ikke like markant som for arbeid og asyl.

I forbindelse med den pågående krisen har proteksjonistiske krefter både til høyre og venstre i det politiske landskapet snakket om at nasjonalstaten nå reiser seg. Både som en beskrivelse av hva som skjer akkurat nå, og som en ønsket programerklæring for tiden etter korona. Det er fullt mulig å se for seg at økonomiske nedgangstider i kombinasjon med økt vektlegging av nasjonal beredskap, selvforsyning, og sikkerhet, kan føre til mer økonomisk proteksjonisme, og dermed et mer negativt syn på arbeidsmigrasjon, og også redusert vilje til å ta imot flyktninger. Ut fra et øyeblikksbilde av det politiske klimaet i Vesten, kan man nok også si at det virker som et sannsynlig scenario. Men ting kan

endre seg raskt, noe også koronakrisen i seg selv er et eksempel på. En lang rekke faktorer virker som drivkrefter på internasjonal migrasjon, og det samme gjelder politiske stemningsbølger.

Koronatiltakene har i første omgang særlig redusert arbeidsinnvandringen til Norge fra EU. Særlig landbruket har problemer med å finne lokal arbeidskraft som kan erstatte arbeidsinnvandrerne, til tross for unntak for sesongarbeidere. Denne situasjonen kan naturligvis tas til inntekt for et syn om at vi har gjort oss for avhengig av arbeidsinnvandring og fri bevegelse mellom landene i Europa. LO har allerede vist til dette, og uttalt at dette er en anledning til å organisere driften i større grad på innenlandsk arbeidskraft, med dertil hørende arbeidsvilkår. En opplagt innvending mot denne posisjonen er at en omlegging til et slikt system vil medføre et produksjonstap, som dels bæres av arbeidsinnvandrerne selv, men også et samfunnsøkonomisk tap for Norge. Dette er en type debatt vi antagelig vil se mer av fremover. Det er legitime diskusjoner å ta, og koronakrisen forsterker og illustrerer allerede velkjente dilemmaer.

FORBRUK

Marius Doksheim

Koronakrisen innebærer trolig flere år med lavere økonomisk vekst, inkludert svekket inntektsvekst for svært mange mennesker. Det vil gi redusert totalt forbruk og utfordrende tider for både arbeidsgivere og arbeidstakere. De med minst fra før, vil lide mest når tidene blir vanskeligere. Lavere økonomisk vekst gir også reduserte inntekter for det offentlige, hvilket betyr høyere skatter eller at det må strammes inn i velferdsordninger eller andre utgifter. Det gjelder også i Norge, selv om utfordringen på grunn av oljefondet er mindre her enn i de fleste andre land.

Enkelte har også snakket om at koronakrisen kan påvirke sammensetningen av forbruket vårt. Det diskuteres hvorvidt krisen bringer oss nærmere eller lenger unna reduserte klimautslipp, og hvorvidt staten bør ta en større rolle i økonomien eller ikke. Det er også dem som tar til orde for at forbruket vårt bør bli mer lokalt eller nasjonalt, slik at vi ikke lenger er like avhengige av globale handelskjeder.

Ser man på hvordan krisen mest sannsynlig vil endre synet på kostnader og gevinster, kan man si at den første fasen av krisen har vist oss risikoen som vi tar ved å belage oss på andre når det gjelder våre mest basale behov. Vi har ikke poteter i hagen eller nasjonal produksjon av alt smittevernutstyret som vi trenger i en krise. Vi kan ikke stole på at skolen alltid er åpen. Men krisen viser også, i land som Norge spesielt, men også i de fleste moderne land, at vi som følge av økonomisk vekst og den internasjonale arbeidsdelingen har helt andre muligheter enn vi har hatt i møte med tidligere globale utfordringer. Handelen gjør det mulig med en enorm utveksling av kunnskap, varer og tjenester på kort tid, slik at flere behov kan oppfylles. Offentlige myndigheter kan kompensere for deler av inntektstapene både til bedrifter og arbeidstakere. Ved hjelp av digitale hjelpemidler kan vi handle, opprettholde undervisningen, sosialisere og arbeide hjemmefra. Dette er muligheter som slett ikke gjelder alle, eller som fyller behovene fullt ut, men som bidrar til at krisen tross alt håndteres bedre enn vi kunne gjort for 10 eller 20 år siden.

Så er spørsmålet om vi etter krisen vil forsøke å finne en litt justert balanse, der man både tar

hensyn til at noe løses best lokalt – innad i familien, i nærmiljøet eller nasjonalt -, samtidig som at mye fungerer best når det skjer regionalt eller globalt. Kanskje har mange sett at det noen ganger er mulig å bytte ut reiser og møter med mer effektive (og klimavennlige) alternativer. Noen har sikkert satt pris på roligere dager med færre forpliktelser og større mulighet til selv å styre tidsbruken, mens andre har fått øynene opp for verdien av både reiser, møter og frisørbesøk. Hvordan vi velger når den økonomiske veksten er tilbake, er ikke gitt.

Alle valg har imidlertid konsekvenser, selv om ikke alle konsekvensene er like merkbare for den som velger. Lavere økonomisk vekst gir ikke bare mindre luksusforbruk, men også mindre til helsevesenet og nisjebutikkene. Økt selvforsyning av mat eller andre viktige varer medfører en kostnad som betyr at det blir mindre av noe annet som vi tillegger verdi. Redusert handel eller turisme betyr også mindre utveksling av ideer, vanskeligere kår for mange i fattigere land og mindre valgfrihet.

Civita er en liberal tankesmie som gjennom sitt arbeid skal bidra til økt kunnskap og oppslutning om liberale verdier, institusjoner og løsninger, og fremme en samfunnsutvikling basert på respekt for individets frihet og personlige ansvar. Civita er uavhengig av politiske partier, interesseorganisasjoner og offentlige myndigheter. Den enkelte publikasjons forfatter(e) står for alle utredninger, konklusjoner og anbefalinger, og disse analysene deles ikke nødvendigvis av andre ansatte, ledelse, styre eller bidragsytere. Skulle feil eller mangler oppdages, ville vi sette stor pris på tilbakemelding, slik at vi kan rette opp eller justere.

Ta kontakt med forfatterne på civita@civita.no.